

RhetoricaScandinavica

Online, vol 27 / 2023

TEMA:
Sosiale bevegelser

Tidskrift för skandinavisk retorikforskning
Nr. 86 - 2023

Abstract

RhetoricaScandinavica, ISBN 2002-7974

No 86, 2023, pp 66–85, Publisher: Retorikförlaget AB

 <https://www.doi.org/10.52610/rhs.v27i86.301>

Author Marie Lund, Aarhus University

 <https://orcid.org/0000-0001-8891-0946>

Title Graphic historiography [“Retorikhistorie i skrift og streg”].

Abstract The article explores the rhetorical perspectives of graphic history writing of a social movement. The investigation is based on academic argumentation, as well as graphic elements. In dialogue with theories on feminism, rhetorical historiography, social movement, and graphic narratives, I argue that graphic narratives of history are suited to 1) enhance resonance between separate times, 2) give presence to particular objects, situations and places, 3) include voices from the margin, and 4) promote a perception that is open to the reader’s participation. The article’s graphical elements offer a tentative suggestion for an alternative history of rhetoric that discusses women’s status in this history and visualizes and gives voice to some of the first Danish women who spoke in public and paved the way for the Danish women’s rights movement.

Keywords Graphic, comics, feminism, social movement, rhetorical historiography

Marie Lund, ph.d. og lektor i retorik på Aarhus Universitet.
0000-0001-8891-0946 / retml@cc.au.dk

Marie Lund:

Retorikhistorie i skrift og streg

Artiklen undersøger de retoriske perspektiver af at formidle en social bevægelses retorikhistorie grafisk. Det gør den dels igennem videnskabelig argumentation og diskussion, dels i form af et tegnet og malet narrativ. Den videnskabelige del er funderet på teorier om sociale bevægelser, feminisme og retorikhistorie, men går særligt i dialog med to teorier om grafisk fremstilling af sociale bevægelser, når teserne formuleres: At grafisk fremstilling egner sig godt til 1) at skabe resonans mellem forskellige tider, 2) stille ind på materialitet og 3) formidle marginale stemmer, og 4) give en mere åben erkendelsesform. Artiklens grafiske elementer giver et tentativt bud på en alternativ retorikhistorie, der i skrift og streg diskuterer kvinders status i retorikhistorien og fortæller om nogle af de første kvinder, der tog ordet i den danske offentlige debat og gødede jorden for den danske kvindebevægelse, der opstod ca. 20 år senere.

Denne artikel undersøger de erkendelsesmæssige og formidlingsmæssige perspektiver af en tegnet og malet fremstilling af, hvordan de første kvinder i Danmark tog ordet. Det drejer sig især om Mathilde Fibiger, heltinden i hendes brevroman *Clara Raphael: Tolv breve* (1850) samt nogle af de kvinder, der deltog i den efterfølgende debat, Clara Raphael-fejden, og lagde grunden til den danske kvindebevægelse. Jeg undersøger, hvad en grafisk fremstilling af kvinder i retorikhistorien kan bidrage med ved dels at male selv, dels at indgå i videnskabelig dialog med retoriske teorier om grafisk fremstilling. Jeg indleder med at diskutere to retoriske teorier om grafisk fremstilling. På den baggrund formulerer jeg mit eget projekt og metodiske udgangspunkt mere udførligt.

Den amerikanske retoriker Jessica Boykin (2019) argumenterer i artiklen ”Filling in the Gutters: Graphic Biographies Disrupting Dominant Narratives of the Civil Rights Movement” (2019) for, at grafiske biografier i højere grad end traditionelle biografier kan fortælle sociale bevægelsers historie, fordi de undgår et forsimplet

fokus på lederens heroiske handlinger og sejre og inddrager flere, underordnede stemmer. Hun tager udgangspunkt i eksisterende retorikforskning, der har demonstreret, at projekter om offentlig erindring kan udfordre store narrativer ved at kultivere en mere kompleks og nuanceret forståelse af fortidens begivenheder og personer. Men hvor eksisterende retorikhistoriske studier fokuserer på museer og mindesmærker, som præsenterer sig selv som helheder og søger at give en dækkende beskrivelse, kan tegneserien fortælle historien på en måde, som ifølge Boykin kommer uden om de gængse store narrativer. Det skyldes særligt tegneseriens ufuldstændige konstruktion, som mellemrummet, renden, mellem billederne tydeliggør.¹ Den eksplicit ufuldstændige konstruktion gør tegneserien radikalt inviterende og giver læseren en mere direkte kreativ rolle, den gør læseren til medskaber og udfordrer dermed traditionelle idéer om forfatterskab (2019, s. 69). Det har nogle konsekvenser i forhold til, hvordan læseren forstår de historiske begivenheder og deres relevans for nutiden:

Elevating the reader to a more directly creative role in the interpretation of the narrative, comics encourage readers to use their own knowledge and experience to inform the ways they will perform closure. This process of closure has significant consequences due to the ways that readers will connect the historical events in the comic to their contemporary experience in order to create a coherent narrative, potentially challenging notions that the type of events depicted are isolated to the past and unrelated to current events (2019, s. 84).

Læserens aktive rolle er således med til at gøre de historiske begivenheder mere umiddelbart omsættelige til retorisk handlekraft i nutiden. For Boykins egen undersøgelse af grafiske biografier om amerikanske oprørsledere som M.L. King og Malcolm X betyder det, at erindringen taler direkte ind i nutidige læsers værdier: “The way we remember the civil rights movements speaks directly to our values and shapes the way we understand contemporary racial violence and inequality” (2019, s. 84). Denne historieforståelse, at historien rekonstrueres fra et nutidigt udgangspunkt, rimer godt med en tilgang, der undersøger historiske genstande og tekster i deres kontekst med fokus på deres betydning for nutiden.² Det er kritisk historieskrivning, hvor målet ifølge Foucault ikke er at give en objektiv beskrivelse af historien, men at lade historiens mangfoldige indflydelser reflektere samtiden kritisk.³ Eller mere præcist er det ifølge Blair retorikhistorieskrivning, der undgår de mest

1 Boykin refererer til mellemrummet, ”gutters”, i artiklens titel. På dansk kaldes det ”rende” eller oversættes direkte til ”rendesten”.

2 Se fx Nora (1996), Warring (2005) og Glen (2015).

3 Foucault skelner mellem traditionel historie, der betoner kontinuitet og afdækning af universelle sandheder, og kritik, ’effektiv’ historie: ”The purpose of history, guided by genealogy, is not to discover the roots of our identity, but to commit itself to its dissipation. It does not seek to define our unique threshold of emergence, the homeland to which metaphysicians promise a return: it seeks to make visible all of those discontinuities that cross us” (Foucault, 2016, s. 91).

oplagte faldgruber for retorisk historiografi, bl.a. indflydelseshistorie, som hun karakteriserer som guldalderkonstruktioner baseret på kontinuitet og ukritisk reverens for klassiske værker, for i stedet at sætte forandring, tekst, særegenhed og kritik i centrum (Blair, 2016).

Fra et andet udgangspunkt argumenterer Rachel Rys i artiklen ”Powerful Marginality: Feminist Scholarship through Comics” (2019) for, at tegneseriemediet er særligt velegnet til feministiske studier, fordi det opfordrer til reflektiv og situeret fremstilling, muliggør cirkulationen af modstridende narrativer og kan kombinere erfaringer fra forskellige tider, steder og kontekster. Andre forskere, der har undersøgt feministiske tegneserier, har godtgjort, at den sproglige og visuelle kompleksitet i tegneseriemediet passer godt til at diskutere krop, selvbiografi og erindring. Rys bygger videre på deres forskning og gør gældende, at tegneseriemediet er særligt velegnet til at præsentere feministisk forskning (2019, s. 5):

Rather, I argue that the comics medium is uniquely suited for talking about and enacting feminist approaches to knowledge because it offers storytelling tools that can encourage reflexive and situated writing, enable the circulation of contested narratives, and connect experiences across time, space, and scale (2019, s. 6).

Lidt mere udfoldet er hendes første argument, som hun i øvrigt fremfører i tegneserieform, at tegneseriens visuelle repræsentationer af personer, dét at talerne er kropsliggjort, gør den velegnet til at diskutere materialitet, fx den fysiske krop og dens omgivelser. Hendes anden påstand er, at tegneserien tillader forfatteren at præsentere mange stemmer og mangfoldige sandheder, foruden at gøre opmærksom på tekstens konstruktion. Hvor det kan være krævende at præsentere argumenter, modargumenter og refleksioner i akademisk fremstilling, er tegneserien ifølge Rys iboende dialogisk (2019, s. 11). Som det tredje argument gør Rys gældende, at tegneseriemediet kan forbinde adskilte kontekster og idéer. Endelig hævder hun, at genrens stærke undergrundsstatus kan udvides til en formidlingspointe og bruges til at udfordre de dominerende former for akademisk fremstilling og tillade forfattere at formidle deres forskning bredere: “(...) this powerful marginality is also rhetorically powerful, allowing writers to push the boundaries of their scholarship and reach new and different audiences” (2019, s. 7).

Selv om jeg tøver med at tilslutte mig påstande om tegneseriens eksklusivitet – at tegneserien er særligt egnet (”uniquely suited”) til bestemte emner og overtrumfer traditionelle akademiske og litterære former – vil jeg gerne deltage i en undersøgelse af, hvad den tegnede og malede fortælling kan. Jeg skal gøre opmærksom på, at denne artikels billedside er tentativ og således ikke udgør en fuldt udviklet og sammenhængende fortælling. Hvor billederne visse steder fungerer som en grafisk fortælling, er billederne i andre dele af artiklen snarere meta-narrative eksempler på, hvordan grafiske bidrag kan se ud, og hvordan de virker.⁴

4 Teorier om grafisk fremstilling og visuel retorik bevæger sig typisk over forskellige mellemformer af, at billederne er en del af den teoretiske argumentation eller at billederne

Metodisk set kombinerer jeg forskellige perspektiver. Det grafiske bidrag kan bedst karakteriseres som en kunstnerisk og konstitutiv retorikhistoriefortælling, der tager udgangspunkt i historiske kendsgerninger, men fortæller videre på dem. Charland argumenterer for berettigelsen af denne metode, når han i en læsning af Glens revisionistiske genfortælling af retorikhistorien i *Rhetoric Retold* (1997) udvikler en skelnen mellem objektiv historieskrivning og fortælling af traditionen: "...Glen does not abandon rhetoric's constitutive gesture, for her historiography is in the service of providing a good story, the kind of story commended by tradition" (Charland, 2003, s.128). Min grafiske fremstilling er baseret på kritisk dialog med teorier, både i forhold til den konkrete visuelle fremstillingsform og fx diskussionen af retorikhistorie. Min læsning af *Clara Raphael: Tolv breve* og nogle indlæg i den efterfølgende fejde er retorisk kritik med udgangspunkt i retorisk teori om bl.a. genre, stil og sociale bevægelser. Alt i alt kan min kombination af udvalgte perspektiver karakteriseres som eklektisk retorisk kritik.⁵

Mine fire arbejdsteser er formuleret med udgangspunkt i Boykin og Rys' forskning, som jeg udvikler eller modificerer. Jeg arbejder således ud fra teserne om, at den grafiske fremstilling egner sig godt til at skabe resonans mellem forskellige tider, til at stille ind på konkrete genstande, situationer eller steder og til at formidle marginale stemmer. Endelig hævder jeg, at tegneseriens visuelle og fragmenterede fortælleform også gælder den videnskabelige argumentation. Den lægger op til en mere åben erkendelsesform, som i sammenligning med traditionelle akademiske genrer er mindre styrende i forhold til, hvad læseren erkender, føler eller bliver påvirket af og til. Min grafiske fremstilling er ikke så gennemført, at jeg kan nøjes med at henvise til tegneserieteoriens argument om, at render udgør tomme pladser, som læseren selv skal udfylde. Jeg vil derfor i tillæg trække på Kjeldsens begreb om det visuelle entymem, hvor en eller flere præmisser kan være udeladt, således at læseren i rekonstruktionen af argumentet selv må bidrage med både præmisserne og deres forbindelse. Kjeldsens pointe angår således billeder, ikke mellemrummene mellem dem:

"Når vi som beskuerer er delagtige i (re)konstruktionen af billeders udsagn, bidrager vi samtidig til at overbevise os selv. En sådan aktivering af modtagere er karakteristisk for det retoriske entymem. Vi kan derfor betegne denne form for kontrolleret flertydighed som *entymemisk polysemi*" (2014, s. 297).

Som en konsekvens af tegneseriens mulighed for at repræsentere de materielle, situationelle og kontekstuelle omstændigheder i diskussioner af krop og køn, tager

---

illustrerer de teoretiske pointer. I den ene ende af spektret, hvor billederne er en mere eller mindre integreret del af argumentationen, befinder sig fx Eisner (2008) og Rys (2019), mens fx Kukkonen (2013), Boykin (2019) og Kjeldsen (2014) befinder sig i den anden ende. Om konflikten mellem diskurs og figur, se Madsen (2022).

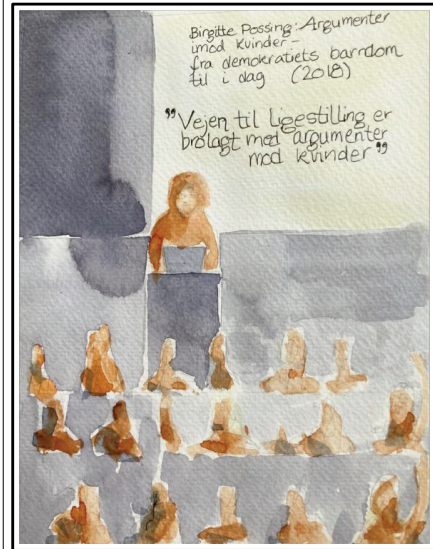
- 5 Jim A. Kuypers præsenterer eklektisk retorisk kritik som følger: "The best eclectic criticism takes components of various rhetorical theories and blends them together into a comprehensive whole, all to better explain the working of an intriguing rhetorical artifact" (Kuypers, 2021, s. 233).

jeg udgangspunkt i den akademiske diskussion af kvinder i retorikhistorien, som den fandt sted i undervisningsforløb på Aarhus Universitet i 2022 og 2023. Hermed understøtter fortællingen historiografiske erkendelser om, at historien studeres under nutidens lup og skaber resonans mellem flere tider. Diskussionen af kvinders retoriske udfoldelsesmuligheder i historien og den retoriske tradition fører derpå nærværende fremstilling til Athen i det 5. århundrede f.v.t., inden den ender i Danmark i 1850'erne med den retoriske læsning af *Clara Raphael: 12 breve* og den efterfølgende debat.

Kvinder i retorikhistorien: grafisk fremstilling

Som flere forskere i klassisk retorik har godtgjort, er de mekanismer, der gør kvinder tavse, integreret i den vestlige kultur (Beard, 2017; Glen, 2015). Hvor Quintilians beskrivelse af en god mand med talegaver, *vir bonus dicendi peritus*, karakteriserede en mandlig borger fra samfundets øverste lag, var en kvinde, der talte offentligt, pr. definition ikke en kvinde (Beard, 2017, s. 26). Som Beard gør gældende, er den antikke tradition ikke en fjern fortid, men udgør tværtimod selve grundlaget for moderne retorik:

Alligevel er det en kendsgerning, at vores egne traditioner for debat og offentlig tale samt de konventioner og regler, som gælder på dette område, stadig ligger i skyggen af antikken. Grundlaget for moderne retorik, som blev formuleret i renæssancen, blev hentet direkte fra antikke taler og håndbøger. De udtryk, vi anvender i retorisk analyse, går i en lige linje tilbage til Aristoteles og Cicero (...) (2017, s. 29).

De studerende opregner nogle af argumenterne mod kvinder.

Argumenterne var ikke bare historiske. De blev også ytret af nutidens politikere - og på Uni

Jeg fik desværre ikke plads til kvinder i pensum i mit kursus i Retorikkens Historie. Der er i øvrigt ingen kvinder i retorikhistorien

Det er vanskeligt at undervise i Aspasia. Der er ikke bevaret noget, hun har skrevet.

Der er ikke nogen kvinder før år 1900, så -

Det er vigtigt at kende traditionen før den dekonstrueres

Det passer ikke! Der er en masse, og det er en stor retorikhistoriografisk diskussion. Tag fx Aspasia ...

Der er heller ikke bevaret noget af Sokrates - og ham kan du godt undervise i.

...du fik da plads til både Nietzsche og Burke i pensum

?!
!

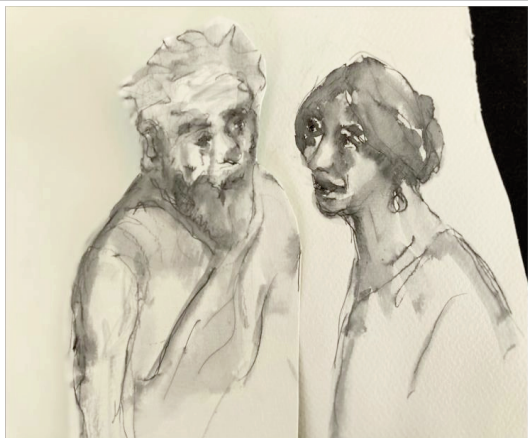
I stedet for blot at konstatere, at der ingen kvinder er i retorikhistorien, går feministiske retorikere tilbage i historien for at dokumentere det modsatte (se fx Lunsford (1995), Lippe & Tønnesson (2013) og Mral (2011)). Der var kvinder i historien, de talte og skrev, argumenterede og fremførte synspunkter, de underviste i retorik og skrev taler for andre og tænkte over talens formål, teori og begreber. Den amerikanske feministiske retorikhistoriker Cheryl Glen går i artiklen "Sex, Lies, and Manuscript: Refiguring Aspasia in the History of Rhetoric " (2015) kilderne efter for at skive den dannede og veluddannede kvinde Aspasia fra Miletus frem og give hende en mere fremtrædende plads i retorikhistorien.

Aspasia er kendt fra bl.a. Platons dialog *Menexenos*, hvor hun omtales som retoriklærer for Sokrates og taleskriver for Perikles:

SOKRATES: Ja, Menexenos, det ville ikke overraske mig, hvis jeg kunne, for jeg har haft en lærerinde som ikke var helt ringe til retorik. Hun har også oplært mange andre fremragende talere, bl.a. Perikles, Xantippos' søn, som blandt grækere er i særklasse.

MENEXENOS: Hvem taler du om? Det kan da vist ikke være andre end Aspasia, vel? (...)

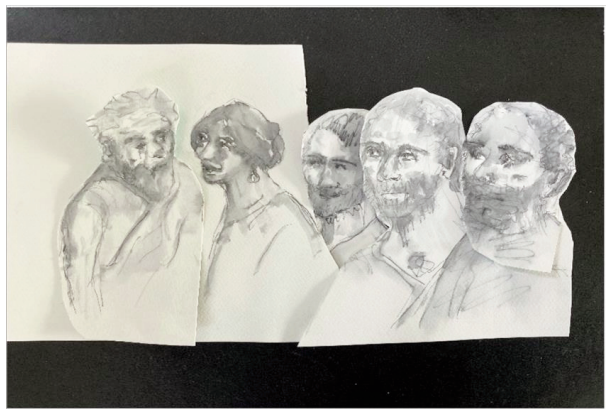
SOKRATES: Jeg ville nok ikke kunne finde på noget selv, men så sent som i går lyttede jeg til Aspasia, der gennemgik en gravtale om netop disse faldne. Hun havde hørt det du nu siger, at athenerne vil udpege en til at holde talen. Og så gennemgik hun på stedet for mig den slags, som bør siges i sådan en tale, og en del af den improviserede hun, andet havde hun tænkt igennem tidligere. Jeg tror nemlig, det var hende, der forfattede den gravtale, som Perikles holdt engang. (...) (Platon, 2013, s. 79-80).

Ifølge Glen er der meget, der peger på, at Aspasia var en tænkende og udøvende indflydelsesrig retoriker i det 5. århundrede f.v.t.. Hun levede sammen med Perikles og holdt salon for tidens intellektuelle elite. Glen mener, at kilderne tyder på eksistensen af en hidtil ukendt subkultur i det athenske samfund (2015, s. 68): "Aspasia opened an academy for young women of good familie (...) that soon became a popular salon for the most influential men of the day: Socrates, Plato, Anaxagoras, Sophocles, Philius, and Pericles" (2015, s. 69).

Som bl.a. Glen og Applegarth har peget på, er spørgsmålet om genre centralt, når vi skal få øje på kvinder i retorikhistorien. Kvinder holdt ikke offentlige taler, så retorikhistorikere, der ønsker at konstituere historien alternativt, må spørge: Hvordan udøvede kvinder retorik? I hvilke genrer udfoldede kvinder sig retorisk?

Som Risa Applegarth skriver, er genrestudiet velegnet til at afdække de retoriske strategier, som feminister har brugt til at udfordre social consensus: "Because genre operates at the nexus of the emergent and the enduring (...) a genre framework can support feminist efforts to uncover how women rhetors have revised, challenged, or maintained existing social institutions through their participation in and transformation of genres" (2017, s. 276f).

Aspasia underviser athenske kvinder i retorik

Lad os her foreløbigt samle op på det grafiske bidrag. Den tegnede og malede retorikhistoriske fremstilling bekræfter på forskellige måder de opstillede teser. Mest indlysende er det nok, at den visuelle fremstilling konkretiserer situationerne og stiller ind på de materielle rammer om de afbildede undervisningssituationer. Undervisningen på Aarhus Universitet foregår indenfor, den kvindelige underviser bruger power point-præsentation, og de studerende af forskellige køn deltager aktivt i diskussionen. Dialogen i taleboblere mellem kolleger om det retorikhistoriske pensum foregår på en baggrund af gule mursten, som forankrer den faglige disput arkitektonisk til Aarhus Universitet. I Athen underviser Aspasia kvindelige studerende udenfor i ly af en klippe, mens deltagerne i hendes salon er mænd. Aspasia selv er besmykket og klædt i en smuk kjole, der fortæller om hendes høje sociale stand. Til sammenligning er den kvindelige lektor fra nutiden mere afslappet klædt og har håret i en løs hestehale... Meget mere kunne fremhæves, men dette skulle være nok til at bekræfte tesen om, at billeder egner sig godt til at diskutere det konkrete, det materielle og kønnet. Det er desuden værd at bemærke, at mange af disse pointer ikke optræder som eksplicite argumenter, men er antydede og oplevede og derfor indtræder i en erkendelsesform, som er mere individuel og åben for fortolkning. Dette understøtter tesen om, at billeder lægger op til en mere åben erkendelsesform. Det gælder i særlig grad de to billeder, hvor Aspasia underviser Sokrates og holder salon. Den grove collage af billederne peger på, at denne historiefortælling er en konstruktion. Den grafiske komposition antyder, at fortællingen ikke er funderet i vægtige, historiske kilder, der dokumenterer, at 'sådan fandt det sted'. På samme måde er der overensstemmelse mellem det første, tågede billede af Aspasia og den konstitutive gestus i at trække hende ud af historiens næsten-glemsel. Akvarellens vandede opløsning af farven Payne's grey lader det billige papir og blyantskitsen træde frem, så Aspasia kommer til syne i en bevægelse, svævende mellem fortidens flygtighed og akvarelmediets nutidige materialitet. Også tesen om, at en tegnet og malet fremstilling egner sig til at diskutere marginaliserede og samfundsmæssigt underordnede subjekter, lader sig bekræfte af de foregående siders narration, hvor argumenter mod kvinder diskuteres i undervisningen, og Aspasia, hvis retoriske bidrag er blevet anset som apokryft, indskrives i retorikhistorien som en indflydelsesrig udøvende retoriker. Endelig har den malede form gjort det nemt at etablere en dialog mellem aktører i forskellige historiske tider. Hermed underbygges min første tese om tegneseriens egnethed til at skabe resonans mellem tider. I det følgende føjes endnu en historisk periode til, når undersøgelsen af de retoriske praksisser og genrer, der var tilgængelige for retorikhistoriens kvinder, går mere i dybden med en dansk brevroman fra det 19. århundrede, *Clara Raphael: Tolv breve* (1851).

***Clara Raphael: Tolv breve* – det første feministiske manifest på dansk**

Vil man studere kvinder i retorikhistorien i en dansk sammenhæng, kan man gå til en af den danske kvindebevægelses pionerer Mathilde Fibiger, som i 1851 udgav en

brevroman under pseudonym som *Clara Raphael: Tolv breve*.⁶ Selv om det er en brevroman, er den også det første feministiske manifest på dansk.

For første gang hører vi på dansk: ”Jeg vil stride, leve for det jeg forstaar ved Damernes Emancipation” (Fibiger, 1851, s. 91). Det var et kontroversielt budskab i 1851, og romanen udløste da også en heftig offentlig debat om kvinders status og manglende muligheder i samfundet. Inden for et år havde der været 25 debatindlæg i aviser og tidsskrifter, foruden 5 pamfletter i Clara Raphael-fejden, som blev et tidligt afsæt for de diskussioner om kvinders rettigheder, som tog fart 20 år senere i 1870’erne med etableringen af den danske kvindebevægelse og stiftelsen af Dansk Kvindesamfund d. 24. november 1871.

Clara Raphael består af 12 breve fra hovedpersonen Clara til hendes veninde Mathilde, skrevet i perioden 8. november 1848 til 7. juli 1849. I brevene til veninden beklager Clara, at kvinder er udelukket fra åndelig beskæftigelse: ”For første Gang i mit Liv føler jeg Sorg over at jeg ingen Mand er. Hvor fattigt og indholdsløst er ikke vort Liv imod deres? Er det med Rette at de halve Mennesker ere udelukkede fra al aandelig Beskjæftigelse?” (Fibiger, 1851, s. 30-31). Claras kritik af de sociale normer er i overensstemmelse med andre feministiske pionerer som Mary Wollstonecraft (1791) og Olympe de Gouges, men hendes forlangende er særegent og afviger fra deres krav om, at kvinder skal have de samme fundamentale rettigheder som mænd.

For Clara betyder ”Damernes Emancipation” alene tankefriheden, for hun efterspørger ikke fuldstændig ligestilling mellem kønnene og ønsker ikke del i ”alle Herrernes Rettigheder og Forretninger” (1851, s. 51). Som litteraturhistoriker og feminist Lise Busk-Jensen skriver, er budskabet komplekst:

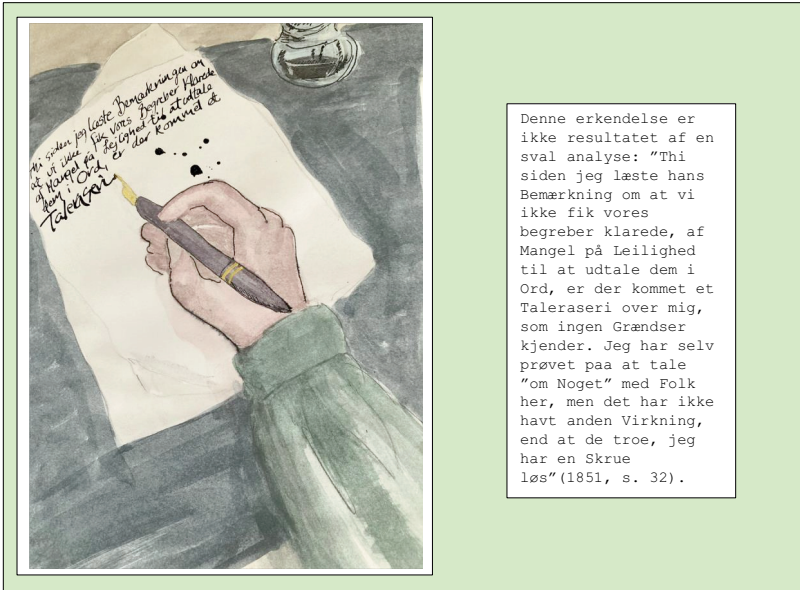
”(…) the message in the novel is ambiguous. What did Clara actually want? Her ideal of womanhood is the same as that of Romanticism: the woman must manifest ‘the notion of beauty’, ‘the animating spirit, the deep rapture and childlike faith in the fundamental nature of her being’. Thought of taking on men’s political rights, financial dealings, or academic studies are far from her mind (...)” (2015).

Clara Raphael: Tolv breve er en brevroman og en guvernanteroman i traditionen fra bl.a. Charlotte Brontë og Jane Austen. Men hvor brevromaner ofte er stærkt sentimentale, er den romantiske intrige, der udfoldes over de sidste 30 sider i *Tolv breve*, nærmest kun et påskud. *Clara Raphael: Tolv breve* er først og fremmest en debatbog, der reflekterer og diskuterer tidens temaer i lyset af aktuelle begivenheder, bl.a. krigen med Tyskland, nationalfølelsen, argumenter for folkestyre, sandhed og teologi, dannelse, litteratur og ikke mindst kønnenes roller og kvinders manglende muligheder.

Clara er en ivrig og ilter debattør, og hun diskuterer ofte og gerne med romanens andre personer. Karakteristisk nok foregår diskussionerne af kvinders emancipation imidlertid stort set kun i brevene til veninden. I tredje brev citerer Clara forfat-

6 Jeg trækker i det følgende på artiklen ”Claras taleraseri. Det første feministiske manifest på dansk” (Lund 2022), der foretager en retorisk nærlæsning af romanen som debatskrift og feministisk manifest.

teren Poul Møllers iagttagelse af, at kvinders manglende retoriske udfoldelsesmuligheder går ud over deres evne til systematisk tænkning. Denne sammenkædning af tænkning og ord slår for Clara hovedet på sømmet: ”Jeg troer, det er Poul Møller, som et Sted siger: ”At Fruentimmer meest lade sig beherske af dunkle Følelser, kommer af, at deres Tænkning ikke med Energie udføres i Ord.” (1851, s. 31-32).

Denne erkendelse er ikke resultatet af en sval analyse: ”Thi siden jeg læste hans Bemærkning om at vi ikke fik vores begreber klarede, af Mangel på Leilighed til at udtale dem i Ord, er der kommet et Taleraseri over mig, som ingen Grændser kjender. Jeg har selv prøvet paa at tale ”om Noget” med Folk her, men det har ikke havt anden Virkning, end at de troe, jeg har en Skrue løs” (1851, s. 32).

Claras egen beskrivelse af den tilstand, som Poul Møllers beskrivelse af kvindernes situation sætter hende i, hendes taleraseri, minder om den vildskab, der karakteriserer det revolutionære manifest. Ifølge Martin Puchner er manifestet kendetegnet af en vild prosa, en revolutionens rytme, som bebuder en ny verden uden bourgeoisiets kapitalisme.⁷

Claras taleraseri er udløst af en pludselig retorisk indsigt i forholdet mellem ord og idé, stil og argumentation. Hun forstår, at tanker og argumenter ikke er færdigudviklede før den sproglige udformning, men skabes og formes, når de formuleres (Fahnestock, 2002, Lund, 2017). Hun forstår, at kvindernes tanker ikke bare modner af sig selv, men at kvinderne må uddannes og trænes i praksis, hvis de skal udvikle sig. Det er denne retoriske uddannelse, som Clara tager hånd om selv, både når hun argumenterer for sine synspunkter i brevene og diskuterer med romanens personer.

7 Den voldsomme energi i stilen har en retorisk funktion, for hvis manifestet vil påvirke historien indgribende, må det tale med en anden stemme end historikerens: “What Blanchot call the Manifesto’s “impatience” is first of all an impatience with itself, with the fact that it cannot be more than a call, a cry, a demand, an impatience with the fact that no matter how impassioned and effective, the manifesto will always remain a split second removed from the actual revolution itself (Puchner, 2006, s. 22).

I billedet ovenfor tager Clara hånd om sin retoriske uddannelse ved at gribe pennen og på skrift formulere sine argumenter til et publikum, som på én gang er den adresserede veninde og læseren. Billedet er performativt; hun erkender i skriften, at erkendelse er knyttet til retorisk udøvelse. Billedet fortæller også noget om den sindstilstand, som erkendelsen fremkalder. Utålmodigheden med kvinders manglende mulighed for at udvikle sig, får sit materielle udtryk i den personlige håndskrift og pennen, der klatter. Man kan med Eisner sige, at skriften her fungerer som billede: "Lettering (hand-drawn or created with type), treated 'graphically' and in the service of the story, functions as an extension of the imagery" (Eisner, 2008, s.2).

En taleposition for kvinder

Mathilde Fibigers roman *Clara Raphael* satte først en debat og siden en social bevægelse i gang. *Clara Raphael* bærer det revolutionære manifestes genretæk, når det centrale krav, kvindefrigørelsen, skrives ind i historien og praktiseres i en retorisk form, et taleraseri, der presser utålmodigt på for at gøre ord til handling. For Claras taleraseri er mere end en rablen, det er en utålmodig poetisk-politisk gestus og en retorisk praksistræning, der gør Clara til retor og konstituerer hendes læsere som publikum.

Samtidig konstituerer romanen og debatten Fibiger som en feministisk frontfigur, en tidlig, markant skikkelse inden for den danske kvindebevægelse, der dannedes i 1870'erne og gik forud for reformer, der resulterede i kvinders stemmeret i 1915. *Clara Raphael* er en roman, og som sådan ser den selvfølgelig anderledes ud end det repertoire af protester, der bredte sig i Europa i det 19. århundrede, med bl.a. petitioner, demonstrationer, strejker, protestmarcher, blokader og sociale bevægelser, der alle er kollektive former (Karpantchof & Mikkelsen, 2014, s. 18-19). Men tager man kvinders retoriske handlemuligheder i den historiske retoriske kultur i betragtning, er romanen også en politisk tilkendegivelse. Mathilde Fibiger skaber med *Clara Raphael* et debatforum, der indskriver sine læsere som deltagere i en offentlig samtale om kvinders vilkår. Som et politisk manifest, der påvirker meningsdannelsen og i et langt, sejt træk er med til at sætte en social bevægelse i gang, har *Clara Raphael* da også nogle af de kvaliteter som i dag tæller som idealer for offentlig deliberation; ikke blot formulerer manifestet nye argumenter i en overbevisende form og sætter gang i en debat med mange deltagere, det skaber også en taleposition for underordnede medlemmer af samfundet, borgerskabets kvinder (Hauser, 1999, Warner, 2002).⁸

8 Som retorisk kritik af sociale bevægelser, Social Movement Rhetoric, har min undersøgelse både en traditionel, materialistisk tilgang til studiet af sociale bevægelser og en nyere diskursivt orienteret tilgang (Stewart, 2012). Når jeg har lagt vægten på den specifikke protestgenre og hvordan *Clara Raphael 12 breve* fungerer som politisk kampskrift, har jeg lagt mig op ad traditionel Social Movement Rhetoric udviklet i amerikansk retorikforskning i 1970'erne (Simons, 1970, McGee, 1980, McKerrow, 2017). I min nærlæsning af de mange konstitutive kvaliteter i Claras debat, er jeg nærmere de mere diskursivt orienterede New Social Movement teorier (Pason, 2017).

Clara Raphael-fejden begyndte med anmeldelser, men den udviklede sig hurtigt til en bredere samfundsdebat om køn, moral og politik. Nogle af de mange debattører var kvinder – om end visse af dem var fingerede og i virkeligheden havde mandlige afsendere, fx J. Gersons *Fem Breve til Clara Raphael*, der udkom under pseudonymet ”En ung Hustru” (Busk-Jensen, 2009, s. 987). Bag andre kvindelige pseudonymer befandt sig dog virkelige kvinder, bl.a. forfatteren Marie Cecilie Sommer, der tilhørte debattens højrefløj og under pseudonymet Cecilie forsvarede kønnenes forskellige bestemmelser i verden (Busk-Jensen, 2009, s. 988).

Andre kvinder støttede Fibigers idéer og frigørelsesprojekt, navnlig Fanny Lodovica le Normand de Bretteville, som under pseudonymet Sibylla skrev et indlæg i *Nord og Syd*, der udløste en debat med Meir Goldschmidt, redaktøren af *Nord og Syd*. Debatten udkom som et længere flyveskrift *En Brevvexling om Kvindens Stilling i Samfundet* (1851). Selv om de Bretteville mener, at Clara Raphael i bogen fægter i luften og ”kommer til et Resultat, som er værre end slet intet” (de Bretteville, 1979, s. 16), har hun alligevel ”Meget tilovers for Clara” og giver hende fuld oprejsning i debatten: ”Det er denne Stræben efter at staae ved egen Kraft, der udmærker Clara fremfor de mange Frøkener Sonne eller Jomfruer Sørensen, som de burde kaldes, der nu søge at ydmyge hende, fordi hun har gjort Opsigt. I hendes Stræben ligger en Følelse af Kvindens Ret og Kvindens Savn” (de Bretteville, 1979, s. 17). Som bl.a. Busk-Jensen bemærker, var den veluddannede de Bretteville en stærk allieret for Fibiger, fordi hun præciserede og styrkede Fibigers argumentation på en række punkter (Busk-Jensen, 2009, s. 989). I de Brettevilles første brev, som hun sendte privat til Goldschmidt som svar på hans hårde anmeldelse af *Clara Raphael: 12 Breve*, og som han lod trykke efter at have indhentet hendes tilladelse, fremførte hun en saglig og nøgtern støtte for Fibigers kritik af kvinders ringe muligheder i samfundet. Argumentationen kulminerede i et klart formuleret krav:

Giv Kvinden en sund, fri, selvstændig Opdragelse, og hun vil være Noget, enten hun er ugift eller ei, og gifter hun sig, da vil hun vide at vælge med Tanke og Følelse. Emancipationen –Eller for ikke paa Grund af det fremmede Ord at forvilde os ud på Misforstaaelsens Glatiis –Kvindens Berettigelse som Menneske, vil ikke som Claras Idee skaffe Amor en Medbeiler, men den vil give hende Kraft og Evne til at staae ene og forhindre de mange Ægteskaber uden Kjærlighed (...) (de Bretteville, 1979, s. 19).

Også Pauline Worm deltog flittigt i debatten, med *Fire Breve om Clara Raphael til en ung Pige fra hendes Søster* (Worm, 1851) og flere artikler om kvinders kald og opdragelse i *Fædrelandet*. Worm er sympatisk indstillet over for Fibigers idé om kvindeemancipation, men uenig i hendes syn på kvinders væsen og hendes løsningsforslag.⁹ Nogle af uenighederne er Worm dog selv ophav til, fx når hun i første brev leverer et regulært stråmandsargument: ”Clara mener, at man ikke bør

9 Worm benævner Fibiger Clara Raphael: ”Dersom ’Clara Raphaels’ Forfatterinde (for Kortheds Skyld vil jeg herefter altid kalde hende Clara Raphael; thi hun har aldeles identificeres sig med din Bog) (...)” (Worm, 1851, s.8).

tale, før man har lært at tænke (...)” (Worm, 1851, s. 5). Ligeledes er det en misrepræsentation af Fibiger, når hun i andet brev skriver: ”Clara Raphael troer, at den bedste Opdragelse er slet ingen – nej hun skal have mange Tak! – uopdragne Børn holder jeg ikke af.” (Worm, 1851, s. 11). Man kan godt fortolke det sådan, at Worm overtager den polemiske og iltre debattone fra Fibiger, og i øvrigt bruger debatten til at forme og fremføre sine egne holdninger, som navnlig handler om opdragelse og uddannelse af piger.¹⁰ Worm argumenterede især for, at alle kvinder skulle have adgang til uddannelse og til at forsøge selv, og hun foreslog, at der skulle indføres en bedre offentlig skolegang for piger. For Worm var dét vejen vil frigørelse: ”De unge Piger skulde lære at betragte sig selv, ikke som Slavinder eller Pyntedukker, men som Skaberinder af det hyggelige, det hjertelige, det Milde i Hjemmet og i Verden – et Kald, som vi kunne opfylde baade i den ugifte og i den gifte Stand” (Worm, 1851, s. 14).

10 Om den smittende effekt af provokerende stil i en debat, se fx Klujeff, 2012.

En anden kvinde, der blandede sig i debatten var Athalia Schwartz, der havde to indlæg under pseudonymet ”Hjeronymus”. Hun var en konservativ stemme, der angreb både Fibiger og svigerinden de Bretteville. Schwartz var selv lærebogsforfatter og havde både uddannelse, selverhverv og eget hjem, og ifølge Busk-Jensen repræsenterede pseudonymet og hendes kvindesyn måske først og fremmest hendes patroniserende holdning til de to yngre kvinder. (Busk-Jensen, 2009, s. 1008 ff). Det ændrede sig siden:

Fejdeskrifterne mod Clara Raphael var imidlertid også et udtryk for Schwartz’ livslange lyst til at deltage i samfundsdebatten. Angrebene på Fibiger var pseudonyme, men efter 1853, da hun alligevel måtte opgive sin skole på grund af ringe søgning, skrev hun avisindlæg og flyveskrifter i eget

navn. Som debattør ytrede hun sig især om pigeskolerne og kvindes stilling i samfundet, og skønt hun lagde ud med at angribe Fibiger, blev hun snart en stærk fortaler både for Fibigers idé om kvinders ret til personlig udvikling og for Worms mere pragmatiske krav om de forbedrede uddannelses- og erhvervsmuligheder (...) (Busk-Jensen, 2009, s. 1010).

Som det fremgår, blev Fibigers bog om Clara Raphael anledning til, at kvinder for alvor blandede sig i den offentlige debat og deltog i den meningsdannelse, som førte frem til etableringen af den danske kvindebevægelse. Mathilde Fibiger bidrog selv med to øvrige indlæg i debatten, men hun opnåede aldrig at tale fra det podium, hun fik installeret sin fiktive protagonist på.

Konklusion

Undersøgelsen af en tegnet og malet retorikhistorie om, hvordan de første kvinder tog ordet i offentligheden i Danmark og gødede jorden for den senere etablering af den danske kvindebevægelse har understøttet de teser, jeg indledningsvist stillede op. Den grafiske form gjorde det nemt at etablere en dialog mellem flere historiske tider, fra nutidens universitetsundervisning til antikken og 1850'erne. Men den grafiske fremstilling syntes også at udløse et øget behov for at godtgøre relevansen af Fibiger og sætte hende ind i en aktualiserende retorikhistorisk sammenhæng. Jeg fandt desuden, at den grafiske fremstilling egner sig godt til at stille ind på det materielle, dvs. på konkrete genstande, situationer eller steder. Det gælder fx dét øjeblik, hvor Mathilde Fibiger hives ned af talerstolen, samt de konkrete rammer om undervisningen, hvor de specifikke argumenter forankres i afbildningen af underviserens køn.¹¹ Jeg mener også at have godtgjort, at den grafiske form egner sig til at formidle marginale stemmer: jeg har i bogstaveligste forstand bidraget med nye billeder af kvinder i retorikhistorien. Endelig vil jeg hævde, at den grafiske fremstilling ved at tale til flere af publikums sanser og aktivere deres fantasi lægger op til en perception og en erkendelsesform, der er mere åben end en traditionelt akademisk tekst. Det gør den bl.a. ved at antyde spor og forbindelseslinjer grafisk (fx når en olivenkvist forankrer en situation i det græske, eller når de gule mursten fra Aarhus Universitets ikoniske arkitektur danner baggrund for en samtale), dvs. ved at indlægge nogle mindre påstande, som man ikke ekspliciterer og ikke 'beviser'.

---

11 Jeg takker medlemmer af publikum ved min præsentation af en retorikhistorie i skrift og streg på NKRF konferencen i Örebro 2022 for denne pointe.

Litteratur

- Applegarth, R. (2017). "Genre Emergence and Disappearance in Feminist Histories of Rhetoric." I C.R. Miller, A.R. Kelly (Red.). *Emerging Genres in New Media Environments*. DOI 10.1007/078-3-319-40295-6_15
- Beard, M. (2017). *Kvinder & magt. Et manifest*. Gads forlag.
- Blair, C. (2016). "Contested Histories of Rhetoric: The Politics of Preservation, Progress, and Change." I V.J. Vitanza (Red.). *On Historiographies of Rhetoric*. Routledge.
- Boykin, Jessica (2019). "Filling in the Gutters: Graphic Biographies Disrupting Dominant Narratives of the Civil Rights Movement." *Journal of Multimodal Rhetorics* vol. 3, s. 68-85.
- Busk-Jensen, L. (2009). *Romantikens forfatterinder*. Bind 1. København: Gyldendal.
- Busk-Jensen, L. (2011). "The First Manifesto of the Women's Movement." <https://nordicwomensliterature.net/2011/10/06/the-first-manifesto-of-the-womens-movement/>
- Busk-Jensen, L. (2009). *Romantikens forfatterinder*, bind 1-2. Kbh.: Gyldendal.
- Charland, M. (2003). "The Constitution of Rhetoric's Tradition." *Philosophy & Rhetoric*. Vol. 36, no. 2, s. 119-134.
- de Bretteville, F. L. N. (1979). "Sibyllas brev i Nord og Syd". I Gotfred Appel (Red.). *En brevsveksling om kvindens stilling i samfundet*. Kbh.: Futura.
- Eisner, W. (2008). *Comics and Sequential Art. Principles and Practices from the Legendary Cartoonist*. New York: W.W. Norton & Company.
- Fahnestock, J. (2002). *Rhetorical Figures in Science*. Oxford: Oxford University Press.
- Fibiger, M. (2007). *Clara Raphael: Tolv breve*. Kbh.: Gyldendal.
- Foucault, M. (2016). ". "Nietzsche, Genealogy, History". I V.J. Vitanza (Red.). *On Historiographies of Rhetoric*. Routledge.
- Glen, C. (1997). *Rhetoric Retold: Regendering the Tradition from Antiquity Through the Renaissance*. Carbondale: Southern Illinois UP.
- Glen, C. (2015). "Sex, Lies, and Manuscript: Refiguring Aspasia in the History of Rhetoric." I C. Glen & A. Lunsford (Red.). *Landmark essays on Rhetoric and Feminism 1973-2000*. New York: Routledge, s. 66-83.
- Hauser, Gerard A.: *Vernacular Voices: The Rhetoric of Publics and Public Spheres*. Columbia, SC: University of South Carolina Press, 1999.
- Karpantschof, R & Mikkelsen, F. (2014). "Folkelige protestbølger og demokrati i Danmark 1700-2000." *Historisk Tidsskrift* 113 (2), s. 393-44.
- Kjeldsen, J. (2014). "Billeders retorik." I M. Lund & H. Roer (Red.). *Retorikkens aktualitet. Grundbog i retorisk kritik*. Kbh.: Hans Reitzels forlag.
- Klujeff, M.L. (2012). "Provocative Style: The Gaarder Debate Example2. I C. Kock, & L. Villadsen (Red.). *Rhetorical Citizenship and Public Deliberation*. Pennsylvania State University Press. Rhetoric and Democratic Deliberation Vol. 3, s. 101-114.
- Kukkonen, K. (2013). *Studying Comics and Graphic Novels*. Oxford: Wiley Blackwell.
- Kuypers, J.A. (2021). "Eclectic Rhetorical Criticism. Combining Perspectives for Insights." I J.A. Kuypers (Red.). *Rhetorical Criticism. Perspectives in Action*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Lippe, B. & Tønnesson, J. L. (2013). *Retorikken i kampen om Kvinnestemmeretten*. Oslo: Vidarforlaget.
- Lund, M (2022). "Claras taleraseri. Det første feministiske manifest på dansk". *Temp. Tidsskrift for historie*, 25, s. 75-92.
- Lund, M (2017). *An Argument on Rhetorical Style*. Aarhus: Aarhus University Press.
- Lunsford, Andrea A. (1995): *Reclaiming Rhetorica. Women in the Rhetorical Tradition*. University of Pittsburg Press.
- Madsen, C. (2022). "Konflikten mellem diskurs og figur. Konstitueringen af et politisk ubevidste i visuel retorik." *Kultur & klasse*, 133, s. 77-100.
- McKerrow, R. E. (2017). "Social Movement Scholarship: A Retrospective/Prospective Review." I C. R. Foust et al. (Red.). *What Democracy Looks Like. The Rhetoric of Social Movements and Counterpublics*. Tuscaloosa: The University of Alabama Press, s. 29-45.

- McGee, M. C. (1980). "Social Movement: Phenomenon or Meaning?" *Central States Speech Journal*, 31, s. 233-244.
- Mral, B. (2011). *Talende kvinnor. Kvinnliga retoriker från Aspasia till Ellen Key*. Ödåkra: Retorikförlaget.
- Nora, P. (1996): "General Introduction: Between Memory and History". I P. Nora (Red.). *Realms of Memory. Re-thinking the French Past*. Columbia University Press.
- Pason, A. et al. (2017): "Introduction: Rhetoric and the Study of Social Change." I Christina R. Foust et al. (red.). *What Democracy Looks Like. The Rhetoric of Social Movements and Counterpublics*. Tuscaloosa: The University of Alabama Press, s. 1-28.
- Platon (2013). *Platons samlede værker i ny oversættelse*. Bind IV. 2013. Gyldendal.
- Posing, B. (2018). *Argumenter mod kvinder – fra demokratiets barndom til i dag*. Strandberg publishing.
- Puchner, M. (2006). *Poetry of the Revolution. Marx, Manifestos, and the Avant-Gardes*. Princeton University Press.
- Rys, R. (2019). "Powerful Marginality: Feminist Scholarship through Comics" *Journal of Multimodal Rhetorics*, s. 5-15.
- Simons, H. W. (1970). "Requirements, Problems, and Strategies: A Theory of Persuasion for Social Movements. *The Quarterly Journal of Speech*, 1, s. 1-11.
- Stewart, C.J. (et al). (2012). *Persuasion and Social Movements* (6th edition). Waveland Press.
- Warner, M. (2002). *Publics and Counterpublics*. New York: Zone Books.
- Warring, A. (2005). *Historie, magt og identitet – grundlovsfejringer gennem 150 år*. Aarhus Universitetsforlag.
- Wollstonecraft, M. (2010). *A Vindication of the Rights of Woman*. London: Verso.
- Worm, P. (1851). *Fire Breve om Clara Raphael til en ung Pige fra hendes Søster*. Kjøbenhavn: C.A. Reitzel.